

מבוא

תפיסות של שייכות-זרות בתפוצה

תפיסות רווחות על ראשית התנועה הציונית קושרות את התעוררותם הציונית של מנהיגים מכוננים כמו פינסקר (לאחר 'סופות בנגב') והרצל (עקב משפט דרייפוס) עם התפכחותם מהבטחות האמנציפציה ומסיכויי ההשתלבות בארצות מושבם. הצגה זו של הדברים מגלמת טענה בעלת מסר מתריס נגד יהודי התפוצה, ציונים ושאנים ציונים, הרואים בהבטחות האמנציפציה ובהשתלבות היהודית בחברות הרוב הלא-יהודיות בסיס וחלק בלתי נפרד מזהותם היהודית הקבוצתית. המסקנות הפסימיות לגבי סיכויי הקיום היהודי בתפוצה מציבות אתגר רבי-עצמה בייחוד למי שתופסים את הזהות היהודית האידאלית כזהות ממוקפת, כלומר כחלק מרצף השתייכויות לתרבות וללאום של חברות הרוב הלא-יהודיות, ולא דווקא בקונטקסט של התגוננות מפני עוינות אנטי-יהודית מובנית במערכת היחסים שבין יהודים לבין סביבותיהם. אתגר זה התעצם לאור הקמת מדינת ישראל, משעה שנהפכה מדינת העם היהודי למוקד ההזדהות גם למי שמאמינים בערכה החיובי של ההשתלבות ואינם מסכימים לטענה שהזיקה ל'מולדת' היהודית הריבונית בארץ ישראל גוזרת בהכרח תחושת זרות כלפי סביבות הרוב הלא-יהודיות.

קובץ זה אינו בא לבחון עד כמה מבטאים הלקחים 'המפוכחים' את ההשקפות הציוניות ביישוב ובחברה בישראל: עד כמה מדויק להציג את ההשקפות היישוביות והישראליות כתפיסות שוללות-גולה, וכגישות הדוחות בספקנות כל אפשרות של זהות יהודית המבוססת על רצף וקשרי גומלין בין שייכות יהודית לשייכויות תרבותיות ולאומיות נוספות. שאלת יחסם של היישוב והחברה בישראל לתפיסות זהות 'גלותיות' המושתתות על רצף זה נדונה בהרחבה בקובץ גלויית ישראליות, היוצא לאור עם קובץ זה והעוקב לו ב'סדרת נושא' של כתב העת עיונים בתקומת ישראל. הקובץ הנוכחי, מולדות בגולה, מעמיד במוקד את נקודות הראייה של התפוצה ואת תפיסות השייכות-זרות שהן מבטאות כלפי המולדת הריבונית היהודית בארץ ישראל וכלפי סביבות הרוב של התפוצה.

אסופה זו איננה יכולה ואיננה מתיימרת להיות מדגם מייצג של כלל האתגרים והסוגיות הנוגעים להשקפות התפוצה וליחסיה עם ישראל. על רקע קוצר יריעה בלתי נמנע זה אבקש אפוא לבחון במבוא לא רק את הסוגיות העיקריות הכלולות בקובץ, אלא לא פחות חשוב -

להפנות את תשומת הלב לסוגיות ולגישות שייצוגן בקובץ אינו שלם. דיון זה עשוי לאפשר הערכה מדויקת יותר אשר למיקומו של קובץ זה בשדה המחקר הבוחן את נקודות הראייה של התפוצה. כאן המקום לציין כי מרבית המאמרים הכלולים בקובץ עוסקים במתח פנימי מרכזי ששורר בתפוצה: מתח בין מגמות המכוונות לטיפוח הייחודיות והסולידריות הכללי-יהודית ובין מגמות שמייחסות ערך חיובי מהותי להשתלבות ולסולידריות עם החברה והתרבות הסובבות. על רקע זה ניכר בקובץ ייצוגם הלוקה בחסר של מאמרים משני סוגים: מחד גיסא, מאמרים שעיקר עניינם בתפיסות התפוצה שמדגישות באופן בלבדי את השונות ואת הייחוד היהודיים, ושאינן מקנות ערך חיובי לתהליך ההשתלבות ולתפיסת הזהות היהודית הממוקפת; ומאידך גיסא, מאמרים שמתמקדים בגישות התפוצה שמסתייגות מרעיון הייחודיות היהודית, ועיקר עניינן להקנות ערך חיובי להשתלבות ולאיינטראקציה עם הסביבה הלא-יהודית.

המאמרים בקובץ העוסקים ביהדות האורתודוקסית והחרדית של התפוצה אמנם בוחנים את הגישה הפרטיקולריסטית-מתבדלת. ברם, יותר משהם בוחנים גישה זו לגופה, הם מצביעים על חשיבותן של מגמות כאלה כחלק בלתי נפרד מתפיסות הזהות הממוקפת של התפוצה, ובזאת חשיבותם לדיון שבקובץ זה. מאמרו של חיים וקסמן עוסק בעמדות היהודים האורתודוקסים האמריקנים ובהסתגלותם לארצות הברית במשך המאה ה-20. הוא מדגים כיצד טיפוח הייחודיות וההתבדלות היהודית הקבוצתית (הקשורות, ביהדות האורתודוקסית האמריקנית, גם לתפיסות האמונה המסורתית של גלות וגאולה), אינו סותר התעצמות מקבילה של תחושת השייכות לחברה ולתרבות הכלל האמריקנית. המאמר של וקסמן מלמד על הצורך לקיים דיון מורכב במשמעות התעצמותם בעשורים האחרונים של פרטיקולריזם ושל התבדלות בקרב קבוצות בולטות של יהודי התפוצה. מאמרו של יורם בילו על תפיסת הגאולה המשיחית של תנועת חב"ד מחדד עוד יותר נקודה זו. הוא מאיר תפיסה גאולית משיחית שבה ארץ ישראל היא מרכיב חשוב, אבל מרכז הפולחן שלה, גם בעבור חסידיה החיים בישראל, הוא בארצות הברית. גם כאן מדובר בכיוון מחקרי חשוב שעשוי להצביע על מקומות נוספים שההבחנה בהם בין מרכז לפריפריה איננה חופפת את התפיסה הדיכוטומית של מולדת-תפוצה, וזאת דווקא בקרב תנועות שמגמתן פרטיקולרית, המטפחות את השונות היהודית לעומת הסביבה הלא-יהודית של התפוצה.

במסגרת הדיון במגמות של שימור הייחודיות היהודית בתפוצה יש לשים לב למקומן הבולט של גישות שונות של 'שלילת הגולה' במגוון רחב של תפיסות יהודיות בתפוצה. כך מאמרו של גור אלרואי על האידאולוגיה הטריטוריאליסטית ועל יחסה לצינונות ולמדינת ישראל. המאמר מעמת את הצינונות עם תפיסה לאומית יהודית מקבילה, ובוחן כיצד משתנה המתח הפנימי הקיים בתפיסה זו בין גישות של 'שלילת הגולה' ובין גישות של חיוב התפוצה בעקבות הקמת מדינת ישראל. מגמות של 'שלילת הגולה' או 'שלילת הגלותיות' הן מרכיב חשוב בתפיסות רבות אחרות של יהודי התפוצה, כולל תפיסות ליברליות ו'משתלבות' כמו זו של התנועה הרפורמית.¹ המתח הפנימי שנוצר בין מגמות אלו למגמות של חיוב התפוצה הוא כיוון מחקרי

1 ראו לדוגמה: עופר שיף, 'אבא הלל סילבר ותפיסת היהודי החדש של התפוצה בעקבות הקמתה של מדינת ישראל', ישראל, 16 (2009), עמ' 227-249.

חשוב שראוי להמשיך ולפתח. בהקשר הכיוון המחקרי הזה נקבע בקובץ מקומו של המאמר שכתב יוחאי אופנהיימר. בניתוח תפיסתו של שאול טשרניחובסקי אופנהיימר מוצא נוכחות של תפיסות מנוגדות זו לזו, מחייבות גלות ושוללות גלות, בתוך התפיסה ההגמונית הציונית וכחלק ממנה. מאמר זה אמנם שייך מבחינות רבות לקובץ גלויות ישראליות ולדיון בחברה היישובית בארץ ישראל, ואולם הוא מדגים היטב את התודעה הגלותית של זרות-שייכות שאפיינה את המהגרים היהודים עוד בארצות מושבם, בטרם הגיעו לארץ ישראל. המאמר מהווה אפוא מעין חוליה מקשרת בין שני הקבצים, ומלמד על החשיבות של כיוון מחקרי זה גם לחקר החברה בישראל ולא לחקר יהדות התפוצות בלבד.

המאמרים שלעיל מאירים סוגיה מהותית שנדונה במרבית המאמרים בקובץ זה ורבות מהתפיסות היהודיות הרווחות בתפוצה מתחבטות בה: הניסיון להניח ולהגדיר אחדות קבוצתית יהודית ולטפח המשכיות יהודית, גם על רקע מציאות חברתית-תרבותית של טשטוש גבולות בין מעגלי שייכות יהודיים ולא-יהודיים. בין שהמציאות המודרנית והמציאות הפוסט-מודרנית, שמיטשטשים בהן הגבולות, נתפסות כאיום וכאתגר שלילי, ובין שהן מתפרשות כבסיס חיובי וחינוי של הזהות היהודית הקבוצתית, ההתמודדות אתן היא מרכיב חשוב ומועצם מאוד של חוויית החיים היהודיים בתפוצה. התמודדות זו היא נושא העל של קובץ זה.

מאמריהם של אליעזר בן-רפאל ויצחק קונפורטי ממקמים התמודדות זו בשני הקשרים שונים. מאמרו של בן-רפאל מניח קונטקסט סוציולוגי תאורטי שבוחן את התופעה של תפוצות חוצות לאומים, תופעה שמתעצמת בקרב קבוצות תרבותיות ולאומיות מגוונות. תופעה רחבה זו משמשת לו כלי מסביר להבנת דפוסי התודעה הקולקטיבית העצמית של התפוצה היהודית ולהבנת יחסיה עם ה'מולדת' בישראל. מאמרו של קונפורטי מנסח קונטקסט היסטורי יהודי השואאתי. לצורך זה הוא מתמקד באופן שבו מדומיינים היחסים בין הגולה לישראל מנקודות הראייה של התפוצה לעומת נקודות ראייה ציוניות ארץ-ישראליות. הוא נוקט השוואה זו כדי לבחון את מגוון האופנים שתפיסות יהודיות מרכזיות בתפוצה מבקשות להניח בהם אחדות יהודית גם על רקע התרופפות הנחות היסוד הבינאריות של מולדת-גולה.

קבוצה ראשונה של מאמרים הכלולים בקובץ בוחנת סוגיה אחרונה זו באמצעות מקרי בוחן היסטוריים, ובחזרה להביאה כאן כסדר הזמנים, לפי התקופות הנדונות במאמרים. הלל כהן בוחן במאמרו את חלון הזמן הקצר שנפתח למימוש התפיסה של הזהות הממוקפת היהודית-ערבית בארצות ערב ובארץ ישראל. במיוחד הוא מבקש לנתח ולהסביר את 'מותה' של אפשרות זו על רקע התעצמות הסכסוך היהודי-ערבי והקמת מדינת ישראל. מארק ריידר בוחן תקופה קרובה מעבר לאוקיינוס, ומציג את תפיסותיהם של סטיבן וייז וחיים גרינברג כשני ניסיונות למצב את מיוזג תפיסת הייחוד האמריקנית עם תפיסת הבחירה היהודית כמוקד חיובי נכסף של הזהות היהודית הקיבוצית האמריקנית. ג'ונתן קרסנר מתמקד במערכת החינוך היהודי בארצות הברית בתקופה שלפני הקמת מדינת ישראל (1928-1948). הוא בוחן את אופני הגדרת ה'מולדת' לעומת ה'תפוצה', ואת דרכי ההתמודדות של תפיסות ציוניות אמריקניות עם תפיסות ציוניות ארץ-ישראליות השוללות את הגולה ואת הצידוק לקיום היהודי מחוץ לארץ ישראל. גיא מירון מתמקד באגף הליברלי של יהדות גרמניה והונגריה בתקופה שעל סף ההשמדה בשואה. הוא מנתח את השינויים שחלו בדמיון העבר היהודי והעתיד היהודי על רקע האתגר הכפול שהציבו

האנטישמיות והנאציזם מזה, והציונות מזה, לתפיסות יהודיות ליברליות אשר תלו תקוות בהבטחות האמנציפציה. זהר שגב מתמקד בשנים הראשונות שלאחר השואה. הוא מנתח את המאבק שניהל הקונגרס היהודי העולמי למען עיצובה של לאומיות יהודית בפזורה, וזאת בשעה שנאבק גם למען הקמתה של מדינת ישראל.

מאמרם של רענן ריין וג'פרי לסר חותם את הדיון ההיסטורי בבחינת המשמעויות המחקריות המתודולוגיות הנובעות מתפיסת הזהות היהודית הממוקפת בתפוצה. ריין ולסר מייחדים את מאמרם לתפוצה הלטינו-אמריקנית ומציעים להבחין בין קהילות שונות של תפוצה זו באמצעות הדפוסים השונים של הזהות היהודית הממוקפת (ברצף שבין יהודים-לטינו-אמריקנים ובין לטינו-אמריקנים-יהודים). הבחנה זו מוצעת כבסיס לכיוון מחקרי המחייב לבחון כל תפוצה בהקשר של יחסיה הקונקרטיים עם הסביבה, וזאת כמשקל-נגד לתפיסות מחקריות שרואות בכל הקהילות הלטינו-אמריקניות מקשה אחת בהקשר של גורל יהודי אחיד של גלות וזרות כלפי הסביבה הלא-יהודית.

קבוצה שנייה בקובץ זה כוללת מאמרים שהדיון בהם נסב על בחינת מקומה ומשמעותה של מדינת ישראל בזהות היהודית בתפוצה בעידן של ריבוי תפיסות שייכות, והזיקה למדינת ישראל, חשובה ככל שתהיה, היא רק אחת מהן. מיכאל קוצין בוחן סוגיה זו באמצעות ניתוח ספרו האוטוביוגרפי של הסופר והעיתונאי היהודי-אמריקני מאיר לוין. קוצין מראה כיצד הקמת מדינת ישראל מהווה מצד אחד מרכיב רב-חשיבות בתפיסה העצמית היהודית של לוין, ומצד אחר מרכיב המחייב אותו לבחינה עצמית של זהותו היהודית האמריקנית, באופן שמחדד את ההבדלים מצד צורות החיים היהודיים בין ישראל לארצות הברית. דני טרום בוחן כיצד מתפרשת ישראל בתוך המציאות היהודית בתפוצה, באמצעות ניתוח של תגובות החרדה לקיומה של מדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים אפילו מצד יהודים אנטי-ציונים או אדישים לציונות. הוא מתמקד בתגובות החרדה לגורל ישראל מצד שני הוגים: רמון ארון הלא-ציוני, וחנה ארנדט שהתנגדה לציונות המדינית. טרום למד מתגובות החרדה המפתיעה לכאורה של ארון וארנדט כי בעבור חלק ניכר מיהודי התפוצה האפשרות שהעולם ישלים עם חורבן הריבונות היהודית הפוליטית מתפרשת כהפרה יסודית של הברית, תולדת האמנציפציה, שכרתו יהודי התפוצה עם ארצות מושבם. לפי טרום, על רקע מלחמת ששת הימים נעשתה ההשפעה של חוויה שלילית זו ממשיית ורלוונטית ליהודי התפוצה הרבה יותר מהזהותם או הסתייגותם מהתכנים הממשיים שמייצגת ישראל. שמואל טריגנו מבקש לבחון את הרלוונטיות של הכמיהה ל'שיבה' לארץ ישראל לאחר הקמת מדינת ישראל. הוא מציע לראות את המתח הדיאלקטי של 'שיבה-גלות' כמאפיין מהותי של הזהות היהודית שעומד בעינו גם לאחר הקמת המדינה. המתח הזה לדעתו הוא אמצעי חשוב במאמץ להתגבר על התפיסה המרדדת והמסוכנת של 'מקומיות' - סכנה שמתעצמת מאז הוקמה המדינה, הן בתפוצה הן בישראל. יוסי טרנר חותם את הדיון בסוגיה זו בבחינה השוואתית של היחס בין ציון לתפוצות הגולה בהגותם של מרדכי קפלן ואליעזר שביד. שתי ההשקפות, היהודית-אמריקנית של קפלן והיהודית-ישראלית של שביד, רואות בהקמת המדינה כלי לתחייה ולמהפכה רוחנית יהודית פנימית. אלא שהן מתוות תפקיד זה על פי שתי פרשנויות שונות לזהות הממוקפת: פרשנות של התפוצה הרואה בזהות הממוקפת ערך העומד לעצמו, ופרשנות ישראלית שרואה בה זהות חסרה ושלילית.

הדיון של קבוצת המאמרים השנייה, שנסב על מקומה ומשמעותה של מדינת ישראל בזהות היהודית של התפוצה, הוא פולמוס פנים-יהודי מתמשך שמועלה על הכתב במאמרים ובספרים פופולריים רבים המתפרסמים חדשים לבקרים.² בולט בין הספרים שיצאו לאור לאחרונה בארצות הברית הוא ספרו של פיטר ביינרט.³ הספר בוחן את יחסם הביקורתי של יהודים אמריקנים ליברליים כלפי ישראל וכלפי מדיניותה ודן במשמעויות הליברליות, ברוח פרוגרסיבית-אמריקנית, שלדעת המחבר צריך להקנות הזדהות יהודית-אמריקנית עם מדינת ישראל. ביינרט מייצג נקודת מבט שמבקשת להבטיח את הקיום היהודי הקבוצתי. גישה זו היא בבחינת המשך המגמה המשותפת למרבית המאמרים בקובץ זה, מגמה שמכוונת בדרכים שונות, ביקורתיות ולא-ביקורתיות כלפי ישראל, להבטיח קיום יהודי קבוצתי שמתמודד עם מציאות של טשטוש גבולות בין מעגלי שייכות חופפים ומנוגדים. ברם, דווקא מכנה משותף זה מאיר צד חשוב נוסף של השיח הביקורתי כלפי ישראל, שלא בא לידי ביטוי בולט בקובץ זה: שיח ביקורתי מצד מי שאינם שואפים 'לתקן' את הזיקה היהודית של התפוצה למדינת ישראל, אלא רוצים לבטלה מעיקרה ולעתים אף מסתייגים מעצם התפיסה שרואה בשימור הקיום היהודי הקבוצתי ובטיפוחו ערך חשוב וערך שעומד לעצמו.

שני ספרים בולטים שנכתבו מתוך גישה אנטי-ציונית, ושפורסמו לאחרונה, מייצגים צד זה של השיח הביקורתי של התפוצה כלפי ישראל: ספרו של נורמן פינקלשטיין⁴ וספרה של ג'ודית בטלר.⁵ פינקלשטיין, שגם בספריו הקודמים מתח ביקורת נוקבת על ישראל המשתמשת באופן מניפולטיבי לדעתו בזכר השואה כדי להצדיק מדיניות בלתי מוסרית כלפי הפלסטינים, מייחל ומבקש להאיץ תהליך שיביא את 'סיפור האהבה' בין יהודי ארצות הברית לישראל אל קצו. פינקלשטיין מציע ליהודי ארצות הברית להתפכח מהאשליה על ישראל הליברלית ולהתנתק מישראל הכוחנית כדי שיוכלו לתת ביטוי עקיב ואמין לערכים היהודיים הליברליים שלדעתו מבטאים נאמנה את האינטרסים שלהם כמיעוט דתי-אתני בתוך ארצות הברית. באופן פרדוקסלי, ואף שתפיסות אנטי-ציוניות מסוג זה כמעט שאינן מיוצגות בקובץ, תפיסתו של פינקלשטיין איננה חורגת מגבולות הדיון של הקובץ: היא עדיין שייכת לאותה המגמה שנדונה במרבית המאמרים הכלולים בקובץ ותכליתה להבטיח את הקיום היהודי הקבוצתי. יתרה מזו, תפיסתו של פינקלשטיין מחדדת מאוד שאלה שעולה בכמה מאמרים: עד כמה ישראל היא מרכיב חיובי או שלילי במאמץ לשמר ולטפח את הקיום היהודי הקבוצתי של התפוצה? ואילו ג'ודית בטלר מביאה ממד נוסף, שחורג מגבולות הדיון של הקובץ. בעוד ביינרט ופינקלשטיין נאבקים, כל אחד בדרכו, על הדמות הליברלית ההומניסטית של הסולידריות

2 עופר שיף, 'להמציא תקווה: שלוש נקודות מבט יהודיות ביקורתיות על מדינת ישראל', תיאוריה וביקורת, 42 (2014), עמ' 289-298.

3 Peter Beinart, *The Crisis of Zionism*, Picador, a Times Book, Henry Holt and Company, New York 2012.

4 Norman G. Finkelstein, *Knowing Too Much: Why the American Jewish Romance with Israel is Coming to an End*, Or Books, New York and London 2012.

5 Judith Butler, *Parting Ways: Jewishness and the Critique of Zionism*, Columbia University Press, New York 2012.

היהודית, בטלר מתקוממת נגד כל תפיסה אקסקלוסיבית של סולידריות יהודית, גם אם היא נשענת על ערכים של סובלנות ושל צדק חברתי. בטלר מביעה עמדה ספקנית בנוגע לאפשרות הקיום של סולידריות יהודית כלשהי שאינה שוללת את האחר או שאינה ממעיטה בערכו, ולפיכך אין היא מסתפקת בהתנגדות לצינונות אלא היא דורשת לנטוש כל תפיסה שמגדירה את היהדות כמסגרת בלבדית לחשיבה על האתי ועל הפוליטי. שלא כמרבית הגישות המיוצגות בקובץ, המאמץ שלה איננו מכוון לטיפוח או להגדרה מחדש של זהות יהודית קבוצתית. להפך, את עיקר האתגר היא רואה בחריגה מהייחודי ובהדגשת מגבלותיו. למעשה, בטלר מותחת ביקורת ישירה על ההנחה שעומדת ביסוד מרבית התפיסות של התפוצה שנסקרות בקובץ זה: היא שוללת את האפשרות שטיפוח הפרטיקולרי הוא תנאי למחויבות לסולידריות אוניברסלית. באופן מנוגד לגישה זו בטלר קובעת כי על מנת שערך של צדק יהיה תקף, חובה על מי שמאמינים בו לנתקו מהמסורת הפרטיקולרית שצמח בה.

התפיסה שמייצגת בטלר היא במידה רבה דמות ראי של הגישות החרדיות, שגם הן מקבלות ייצוג חסר בקובץ: שתי הגישות, כל אחת מצדה, עשויות לסייע בהבנת גבולות הדיון שבקובץ זה. דיון זה מביא מגוון רחב של נקודות ראייה של התפוצה. הן נבדלות זו מזו בפתרונות שהן מציעות. ברם, רובן שואפות, כל אחת בדרכה, לסוג של איזון ושל יחסים דיאלקטיים בין הפרטיקולרי לאוניברסלי. גישתה של בטלר מזה, והגישות החרדיות מזה, מאתגרות את הדיון שמביא הקובץ בהסתייגותן ובספקנותן אשר לניסיון לגשר על הניגוד המובנה שבין הפרטיקולרי לאוניברסלי. כל אחת משתי התפיסות הקוטביות האלה מלמדת בדרכה על הדיון העיקרי בקובץ: דיון במתח ובקשר הפנימי של שייכות-זרות, מתח וקשר גומלין בין השאיפה לשמר ולטפח את הקיום היהודי הקבוצתי ובין התפיסה הרואה בהשתלבות תרבותית וחברתית של היהודים בסביבות הרוב הלא-יהודיות מרכיב מהותי של הזהות היהודית הקבוצתית. ולסיום הנני מבקש לקשור בין המתח וקשר הגומלין שלעיל ובין פועלו ומחקריו של פרופסור אלון גל שמגיע לגבורות סמוך ליציאתו לאור של קובץ זה. מאז מחקר פורץ הדרך על לואיס ד' ברנדייס, התמודד פרופסור גל במחקריו החלוציים עם מרבית שאלות היסוד שהן עניינה של אסופה זו. ספריו ומאמריו הרבים מספור מהווים אבן פינה ומקור השראה לדיון רב-הפנים שמתקיים כאן, ואין ראוי מלהקדיש את הקובץ לא רק כהוקרה לפרופסור גל, אלא גם כביטוי לתקווה ולציפייה לעוד תרומות רבות ומשמעותיות שלו לדיון בשאלות המחקריות והערכיות שביקשנו לעורר.